

FRÖLICH RÓBERT

A teremtés mint a történelem origója

Valamennyien a történelemben élünk. Személyes történelmünk egybefonódik a családjunk, a városunk, a hazánk, majd pedig civilizációnk történelmével. Hatnak egymásra különböző folyamatok, személyes történelmünk befolyásolja világunkét, ám ez fordítva is igaz. A történelem nem absztrakt, és főleg nem kőbe vésett. Természetesen az egyes események megtörténte, vagy kiemelkedő személyiségek léte nem kérdőjelezhető meg: Waterloo¹ és Napóleon,² Gettysburg³ és Lincoln,⁴ vagy éppen a világosi fegyverletétel⁵ és Görgey⁶ történelmi tények és személyiségek, ám a megítélésük, az eseményekhez vezető út, avagy folyamányaik ismertetése korántsem egyértelmű.

A történelem az univerzummal egyidős, kezdete és vége egybefonódik a világegyetem létevel. Bennünket, embereket lényegében a Föld történelme érdekel és érint, ezen belül is szűkebb pátriánk vagy közösségünk történelme.

A zsidó történelemfelfogás szintén a világegyetem kezdeteihez igazítja az események rögzítését. Mivel azonban nincs – és nem is lehet – egyidejű leírás vagy tárgyi emlék, így kénytelen hagyományaira, tradicionális emlékeire támaszkodni. Ezen hagyományok először a Bibliában tárnak elénk.

A Héber Biblia,⁷ a könyvnyelvben Ószövetség⁸ névvel illetett Szentírás sok tekintetben egyedülálló mű. Unikalitását nem csupán a Könyvek Könyve megnevezésnek és a mögötte rejlő szakralitásnak köszönheti. A szent szövegek mögött, sok esetben *expressis verbis* kimond emberi relációkat, elénk tár, elfogulatlanul bemutat kapcsolatokat és tulajdonságokat: szerelem, szeretet, gyűlölet, irigység, féltékenység, szolidaritás. Köznapi érzelmek, melyek időtlenségét és változatlanóságát, helytől és kortól független voltát a Biblia megannyi története tanúsítja.

Mindenekelőtt azonban a zsidó történelem krónikásaként a Biblia első egységének, Mózes Öt Könyvének⁹ első része, a בראשית (Börésit) vagy más néven a Genézis¹⁰ elénk tárja a világ keletkezését, megteremtve ezzel a színpadot, melyen az emberiség nagy kalandja elkezdődik, s

¹ 1815. június 18. Napóleon utolsó csatája, mely véget vetett Napóleon karrierjének.

² Bonaparte Napóleon (1769. augusztus 15. – 1821. május 5.) francia hadvezér, majd uralkodó, a Francia Köztársaság első konzuli tisztségét 1799 és 1804 között töltötte be, majd a Francia Birodalom császára lett. I. Napóleon néven először 1804 és 1814 között uralkodott, majd újabb száz napig 1815 márciusa és júniusa között.

³ Pennsylvániai kisváros, az amerikai polgárháború (1861–1865) legvéresebb csatájának színtere 1863. július 1-je és július 3-a között.

⁴ Abraham Lincoln (1809. február 12. – 1865. április 15.) 1861-től 1865-ig az Amerikai Egyesült Államok 16. elnöke, az első republikánus elnök. Az amerikai polgárháborúban a győztes északiak vezetője, az ő elnöksége hozta meg a rabszolgaság eltörlését.

⁵ Az 1848-49-es magyar szabadságharcot lezáró esemény, 1849. augusztus 13-án tette le a fegyvert a magyar honvédsereg az orosz Rüdiger tábornok előtt.

⁶ Görgey Artúr (1818. január 30. – 1916. május 21.) honvédtábornok, hadügyminiszter, az 1848–49-es szabadságharcban több alkalommal a honvédsereg fővezére.

⁷ A Biblia neve a görög βιβλίον, tekercs szóból származik. Héber megfelelője תנ"ך, Tánách a három bennfoglalt egység: Tóra (Mózes öt könyve), Neviim (próféták) és Ketuvim (hagiografák) nevének akrosztichonjából áll össze.

⁸ 1815. június 18. Napóleon utolsó csatája, mely véget vetett Napóleon karrierjének.

melyen majdan színre lép Izrael, hogy Isten kiválasztott népeként átvegye, őrizze és minden korban élővé tegye a Biblia szavait.

Írásunkban megvizsgáljuk a teremtést mint a történelem origójának rabbinikus értelmezését, kommentárjait, és megkíséreljük beilleszteni azokat a modern kor gondolkodásmódjába. A teremtés a zsidó vallás alappillére. A Genézis talán az egész Biblia legvitatottabb, legtöbbször értelmezett és magyarázott, támadott és cáfolni próbált története. Ugyanakkor a leglogikusabb kiindulópont az emberiség keletkezéséhez vezető út bemutatásához, hiszen – mint azt már említettük – minden nép, minden esemény valamilyen módon kapcsolatban áll egymással, hatással van egymásra, ám ez a folyamatosság, ezek a kölcsönhatások csupán a történelem folyamán mutatkoznak meg. A történelem pedig mi mással is kezdődhetne, mint a Kreációval, azaz minden feltétel és feltételrendszer létrehozatalával?

A Biblia megpróbál fényt deríteni világunk titkaira is. Minden korban, minden helyen más és más szemszögből, eltérő szemlélettel kommentálták és értelmezték szavait. Olykor maguk az egzegéták¹¹ értelmezték újra a szöveget, elkerülendő félreértéseket, megelőzve támadásokat.

Milyen félreértésekről beszélünk? Netán nem világos a héber szöveg?

A Tóra szűkszavúan fogalmaz. Nem irodalmi műnek készült, így nem fektet nagy hangsúlyt a minél szabatosabb kifejezésmódra. Olykor egy-két szóval ír le egész gondolat sorokat. A későbbi korok rabbijai, kommentátorai, egzegétái vállalták a feladatot, hogy saját koruknak megfelelően értelmezzék a szöveget. Nem pusztán a téves interpretációk elkerülése volt a cél, de az adott kornak való megfelelés, a klasszikus szöveg mindig friss, új magyarázata, a hagyománynak a modern világba való beillesztése is.

Közismert a talmudi¹² történet,¹³ mely szerint hetvenkét bölcslet kért fel Ptolemaiosz király a Tóra görög nyelvre való átültetésére. Nehéz feladat elé állította őket: egy, a monoteista zsidóságtól távol álló kultúra számára kell olyan fordítást adni, mely megőrzi a szellemiséget, visszaadja a Tóra magasztosságát, és nem értelmezhető politeista szemmel sem a pogány hitrendszer igazolásaként. A bölcslet – egymástól elzárva, függetlenül – nem pusztán egyforma fordítást adtak a királynak, de a szövegben is egyforma változtatásokat eszközöltek. Még Isten szavát is megmásították¹⁴ a nagy cél érdekében: elkerülni a zsidó monoteizmus repedésének vagy a politeizmus jelenlétének látszatát.

Figyelemre méltó, hogy a zsidó bölcselők miként illesztették be koruk információit kommentárjaikba, s miként rezonál a több évezredet átívelő magyarázatfüzér a mai tudományos világ elképzeléseire. Elképzelésekre, hiszen nincsenek – nem is lehetnek – konkrét bizonyítékok

⁹ Összefoglaló névén Tóra, תורה, tan. A Héber Biblia első egysége, a zsidó vallás alapvető szent könyve. Rituális, polgári-, büntető-, és pénzügyi jogi törvényeket, morális parancsolatokat és a zsidó nép, valamint az egész emberiség őstörténetét tartalmazza. A zsinagógákban nyilvánosan egy év alatt olvassák fel az Öt Könyvet.

¹⁰ Mózes I. könyvének görög neve, a.m: kezdet, eredet.

¹¹ Szövegmagyarázók, általános értelemben a Biblia kommentátorait értjük alatta.

¹² A Talmud (precízebben a Babilóniai Talmud) 63 traktátusból álló gigantikus munka. Keletkezése mintegy hat évszázadot ölel fel, a Biblia utáni rabbinikus irodalom mesterműve. Túlnyomórészt arámi nyelven íródott, célja a zsidó világ törvényeinek, szokásainak, hagyományainak értelmezése, kifejtése és pontosítása. Törvénykódex és legendagyűjtemény, tudományos mű és irodalmi alkotás egyben.

¹³ bMegilla 9a–9b, több helyet is felsorol a Talmud, ahol változtattak a Tóra szövegén.

¹⁴ Például: 1Móz 1,26: „Alkossunk embert” helyett „Alkossak embert” szerepel.

az élet kialakulására. Mi értelemszerűen kreacionisták vagyunk, ám a bibliai leírás az egzegéták világában nem mond ellent az evolúció elméletének sem.

A Biblia legelső mondata nemes egyszerűséggel tudatja velünk, hogyan is keletkezett az Univerzum. A mózesi könyvekre egyébként sem jellemző a dagályosság, csupán annyit közölnek a bennük elmerülővel, amennyit feltétlenül szükségesnek ítélnék.

בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ

Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet.¹⁵

A Talmud szellemes értelmezést ad az *את השמים ואת הארץ* „ét hásámájim veét háárec”, azaz az eget és a földet kitételnek. Az *את 'ét'* szócska, a héber tárgyrag ismétlését nyelvtani szempontok e versben nem indokolják, a második szócska el is hagyható. Alapelv azonban, hogy egy felesleges betű sincs a Tórában, nemhogy felesleges szó. E tárgyrag Náchum Is Gámzu¹⁶ szerint azért szükséges, mert eloszlatja azt a lehetséges félreértést, hogy a sámájim és az árec szavak Isten nevei lennének.¹⁷ Ez a félreértés alapot szolgáltatna – mint azt feljebb láttuk – a politeizmus híveinek a monoteizmus elleni támadásra. A talmudi bölcsek korában a legfontosabb szempont még a monoteizmus védelme volt egy politeista világban. Ott, ahol a zsidók éltek (a Talmud korában javarészt a Római Birodalomban és utódállamaiban), jellemzően politeista kultuszok uralkodtak, itt kellett a zsidóknak hitüket megvédeniük – nem is annyira a külvilág támadásaitól, mint inkább befolyásától.

Ugyancsak e vers kerül szóba a Talmud egy másik helyén.¹⁸ Mikor a jeruzsálemi Szentély¹⁹ egyik nélkülözhetetlen elemét írja le, az oltár lefolyócsövének ismertetésekor magyarul nem visszaadható finom szójátékkal, a *בראשית* börsít, kezdetben szó kettébontásával: *ברא שית* azaz „lefolyót teremtett” szókapcsolattal igazolja a Talmud, hogy már a kezdetekkor létezett a világ sorsára és alakulására vonatkozó isteni terv. Igazolva látták, hogy az oltár lefolyórendszerét maga Isten alkotta, ezzel a meglévő fontosságán túlmenően az egyik legszentebb tárgynak nyilvánították. Megfigyelhető a rabbinikus irodalom mestereinek látásmódja: olyan összefüggések keresése, felmutatása, melyek – ha nem is szükségszerűen igazak – újabb mélységeket tárnak fel a filozofikus kedvű olvasó előtt. Ugyancsak kijelenti ezzel a Talmud, hogy a teremtés logikus rendben épült fel; ok, melynek okozatai évezredekkel később jelentkezhetnek.

Szforzó²⁰ a *kezdetben* szót oszthatatlan, időtlen időnek értelmezi, az időtlenséget váltva fel az idővel:

בתחלת הזמן והוא רגע ראשון בלתי מתחלק שלא היה זמן קודם לו:

Az idő kezdetén, mely az első, fel nem bontható pillanat volt, hiszen nem létezett idő előtte.

¹⁵ 1Móz 1,1.

¹⁶ Második generációs tannaita, az i.e. első században élt. Nevét kedvenc szófordulata után kapta: Gám Zu (letova) Ez Is (jóra fordul).

¹⁷ bChagiga 12a, más bölcsek részvételével ugyanezt lásd: bSzukka 49a.

¹⁸ bSzukka 49a.

¹⁹ Jeruzsálemben két Szentély állott: az első Salamon építtette, és Nevuchadnecár rombolta le i.e. 586-ban, a másodikat a babilóniai fogságból való visszatérés után emelték, és i.sz. 70-ben Titusz rombolta le. A judaizmus központja, a zsidó vallás centruma volt.

²⁰ Itáliai egzegéta (kb. 1475–1550).

Az ő korában, a 15–16. században az idő relatív voltát nem ismerték fel. Mégis megpróbál a maga szegényes eszközeivel túllépni korának fogalmain s megalkotni, kifejezni egy relativitáson túlnyúló, de abba belesimuló dimenziót.

A Biblia szűkíti érdeklődési körét. Nem vizsgálja a mennyek birodalmát (sem szó szerint, sem pedig átvitt értelemben), figyelme a Földé és mindené, ami azon van. Logikus tehát, hogy a Föld történetével, az élet kialakulásának lehetőségeivel folytatja.

והארץ היתה תהו ובהו

És a föld pusztá és kietlen (kaotikus) volt...²¹

A Talmud felteszi a kérdést:²² Az előző versben az eget említette elsőként a Tóra, felállítva ezzel egy rangsort, meghatározva a fontossági sorrendet. Érthető, logikus és világos: az ég Isten lakhelye, a mennyei trónus helyszíne, az angyalok birodalma, míg a föld a halandó ember és az ő uralma alatt lévő állatok élőhelye. Most miért kezdi mégis a felsorolásban később helyet kapó, így nyilván fontosságban második helyre szoruló földdel? Rabbi Jismáél²³ tanháza egy parabolával válaszol: Egy király²⁴ kora reggelre magához rendeli szolgálóit és szolgálólányait. Mikor felkel, már ott van minden nő és minden férfi. Kit fog megdicsérni? Azokat, akik nem szoktak hozzá a korai keléshez, a nőket.

A parabolán keresztül megvilágosodik a közérthető spirituális válasz: mivel a föld egy alacsonyabb, fizikai szféra, nem lett volna szükséges az éggel együtt teremteni. Ám mivel a teremtés úgy zajlott, ahogy, természetesen a földdel kell a szövegben többet foglalkozni. Modern korunk tudománya nem mond ellent értelmezésünkben a bibliai szövegnek. A *kaotikus* szó héber kifejezése: תהו ובהו a tohuvabohu értelmezésében megfeleltethető akár az őskáosznak is.

A Teremtés nagy és felfoghatatlan folyamat. Rendszerét megpróbálhatjuk átlátni, ám ehhez szükségeltetik a folyamat plasztikus ábrázolása, nem csupán térben, de egy új dimenzióban: az időben is.

ויהי ערב ויהי בקר יום אחד

És lett este, és lett reggel: egy nap.²⁵

Ahogy Rámbán²⁶ nemes egyszerűséggel megfogalmazza:

זה רמז לתנועת הגלגל על פני כל הארץ בעשרים וארבע שעות

Utalás ez a huszonnégy óra állandó körforgására a földön.

Nachmanides így adja tudtunkra, hogy értelmezésében a világgal együtt megteremtett az idő.

²¹ 1Móz 1,2 (A héber szó ma krokodilt jelent).

²² bChagiga 12b.

²³ Tannaita, a harmadik tannaita generáció emblematisz alakja.

²⁴ Kedvelt példázata ez a zsidó rabbinikus irodalomnak: a király példáján keresztül a tekintély sugárzik, a közember tudat alatt is megpróbál úgy viszonyulni az élet minden területéhez, mint az elképzelt uralkodó.

²⁵ 1Móz 1,5.

²⁶ Mose ben Nachman, Nachmanides (1194–1270), katalán rabbi, filozófus, orvos, kabbalista.

Rámbám²⁷ a *More Nevuchim*ban²⁸ két rabbi álláspontjából szintetizál saját véleményét. A könyv lapjain olvasható idézet²⁹ szerint Rabbi Jehuda bár Simon azt állítja, hogy innen olvasható ki az idő teremtés előtti megléte, Rabbi Abahu szerint pedig, hogy Isten sok világot teremtett és pusztított el, míg megteremtette ezt.³⁰ Következtetésében Maimonides eljut a fenti két rabbi szavaiból való levezetésében oda, hogy a világegyetemnek nincs kezdete és vége, mintegy örökkévaló, de mint vallásos ember, ezt a végkövetkeztetést maga is visszautasítja:

וכל בעל תורה יברח מזה

Minden Tórában hívő ember tartsa távol magát ettől (mármint az idő végtelenségének elméletétől)...

hiszen az örökkévalóság csupán Isten attribútuma.

Az emberi fantáziát mindig megragadták a csillagok. Akár pusztán szépségük miatt, akár mély hittel vallott, sorsfordító üzenetek és sorsokat alakító erők hordozóiként, de titkaik és rejtelmességeik mindig körülvettek bennünket. Pillantsunk most ki a Földön túlra, az égitestek keletkezésére, csak azért, hogy aztán visszatérhessünk a történet színterére.

יהי מארת ברקיע השמים

Legyenek világítótestek az ég boltozatán³¹

Rási³² feloldja az ellentmondást, melyet a sorrendiség okoz a „legyen világosság”³³ és a világítótestek megteremtése között. Paradoxon feszül itt ugyanis a tórai szövegben: mielőtt Isten megteremti a világítótesteket (Nap és Hold),³⁴ nincs forrása a fénynek. Márpedig köztudott, hogy csak akkor lehet fény, ha annak forrása is van. Rási kiegészíti a Talmud³⁵ gondolatát. A Talmudban ugyanis ez áll:

מאי "שמים"? אמר רבי יוסי בר חנינא: ששם מים. במתניתא תנא: אש ומים, מלמד שהביאן

הקדוש ברוך הוא וטרפן זה בזה, ועשה מהן רקיע

Mi is az ég (שָׁמַיִם, sámájim)? Rabbi Joszi bár Chánina mondja: Ott van a víz. [Szójáték: שָׁם מַיִם, sám májim – F. R.] Egy barátában tanultuk: Tűz és víz [ugyancsak szójáték, אֵשׁ וּמַיִם, és umájim – F. R.], melyből a tanulság, hogy Isten hogy a Szent, Áldassék Ő összefűzte ezeket, és ebből alkotta meg az eget.

²⁷ Mose ben Majmun, משה בן מימון, Maimonides, 1137–1204, rabbi, filozófus, orvos. Vallási főműve a Misné Tóra, filozófiai csúcstelejesítménye a *More Nevukhim*.

²⁸ Maimonides filozófiai főműve, מורה נבוכים, *A Tévelygők útmutatója*, melyben az arisztotelianizmust simítja össze a rabbinikus zsidó teológiával.

²⁹ *More Nevukhim* 2,30.

³⁰ A Midrás Tehillim 34. fejezete ugyanezt a gondolatot Rabbi Tanchumának tulajdonítja.

³¹ 1Móz 1,14.

³² Rabbi Slomo Jiccháki, רבי שלמה יצחקי francia egzegéta, 1040–1105, a Tánách és a Talmud legkiemelkedőbb kommentátora.

³³ 1Móz 1,3.

³⁴ Noha ma már tudjuk, hogy a Holdnak nincs önálló fénye, ezt sem az ókorban, sem pedig a középkorban még nem ismerték fel.

³⁵ bChagiga 12a.

Rási ennek nyomán úgy érvel, hogy minden égi és földi elem az első napon teremtett, de csak akkor foglalták el végleges helyüket, mikor Isten utasítást adott.

Sforno³⁶ Rásira támaszkodva továbbfűzi a gondolatot: a világítótestek most kezdik hatásukat kifejteni az alsóbb világban, a földön. Újra megjelenik a felső világ magasabbrendűségének gondolata: a föld, a véges élet, az ember által „megrontott” alsó világ szükségszerűen mélyebbre süllyed, mint a felső szféra. E kettősség egyébként végigvonul a kommentárirodalom spiritualitásra fogékonyabb részén. Ahol lehet, ott felhívják a figyelmet a „felső” és az „alsó” közötti különbségre, kiemelve a felsőbb rétegek magasabbrendűségét. Érzékeltetik, hogy az ember vágyhat a magasságokba, de sosem éri el teljességében.

A Tur Háároch³⁷ Rási fenti kommentárját említve és Rámbánt³⁸ idézve közli:

והרמב"ן פי' שהאור נברא בראשון ומאיר ביסודות ובשני כשעשה הרקיע הפסיק ומנע אותו מהאיר ביסודות התחתונים וכאשר נבראת הארץ בשלישי הי' בה חושך וברביעי רצה הב"ה שיהיו ברקיע מאורות

Rámbán magyarázza, hogy a fény első nap teremtett, és megvilágította a fundamentumokat. A második napon, mikor megteremtett az égboltozat, megszakította a működését, és nem borította fénybe az alsó firmamentumokat. Mikor Isten megteremtette a földet a harmadik napon, sötétség volt, és csak a negyedik napon akarta Isten, hogy legyenek világítók az égboltozaton.

Összegezve: noha e testek már az első nap megteremtettek, csak a káoszban lévő világot árasztották volna el fénnel, így Isten azokat megakadályozta ebben. Csak akkor engedte teljes potenciáljukkal megvilágítani a földet, amikor már kialakultak a kontinensek és a vizek.

Értelmezhető úgy Jáákov ben Áser magyarázata, hogy a fény egyfajta rend megjelenítője, szimbóluma. A sötétség eltakarja a világot, kedvez a káosznak, megnehezíti az életet. A fény logikát közvetít, hisz megmutatja mindennek a helyét, készítet a rend megteremtésére.

Berendeztetett a világörténelem kezdetéhez a színpad, isteni logika mentén megvalósul a forgatókönyv is. Ideje szólítani a történet szereplőit, minden élő lényt.

ישרצו המים שרץ נפש חיה ועוף יעופף על הארץ

Nyüzsögjön a víz élő lényektől, s repüljön madár a föld fölött³⁹

Chizkuni⁴⁰ magyarázza:

לאחר שנתלו המאורות ברא כל בעלי חיים, כל המים אף שבכלים משריצים תולעים לפי תולדותם

³⁶ Ovadja Sforno, עובדיה ספורנו (1475–1549) itáliai egzegéta, filozófus és orvos.

³⁷ Jáákov ben Áser, יעקב בן אשר (1269–1343) Tóra-kommentárja. Szokás, hogy főműve címe szerint említik a szerzőt, így a cím lehet tulajdonnév is.

³⁸ Rabbi Mose ben Nachman (1194–1270) משה בן נחמן, más néven Nachmanides, katalán rabbi.

³⁹ 1Móz 1,20.

⁴⁰ Chizkija bár Mánoách, חזקוני, 13. századi francia egzegéta.

miután [Isten – F. R.] elhelyezte a világítótesteket, megteremtette az élőlényeket, s minden víz, még az is, mely kisebb edényekben van, előbb-utóbb megtelik kis lényekkel, a maguk neme szerint.

Azaz, mivel már van közeg, melyben élhetnek, s van fény, mely nélkül nincs élet, így nincs akadály, hogy megkezdődjön az élet a vízben s a szárazföldön. A fény mint jelkép s mint életet adó elem megjelenése tette alkalmassá e szerint a már kialakult környezetet arra, hogy az élet bölcsője legyen. Leírja továbbá saját megfigyelését, melyben a teremtés csodáját véli megisméltetni akár minden alkalommal.

Újra felhívjuk a figyelmet a darwinizmus előtti korok zsidó tudósainak gondolkodásmódjára: logikus fejlődést keresnek és találnak a teremtéstörténetben. A vallás nem mond ellent a tudománynak, feltételezi és bizonyítja követői számára a logikusan, megtervezetten, szinte mérnöki pontossággal való teremtést, s ezáltal a Teremtőt is.

A Biblia első rejtélyes mondata következik. Olyan lényeket említ, melyeket nem magyaráz meg, melyek mibenlétére még csak nem is utal. Lehet, hogy a Biblia keletkezésekor köztudott volt e lények léte és sorsa, ám már a kora középkorra eltűnt a róluk való tudás, s maradtak a legendák, a kommentárok.

ויברא אלקים את התנינם הגדלים

És megteremtette Isten a nagy víziszörnyeket...⁴¹

Rási érdekes kommentárt fűz e részhez, idézve a Talmudot.⁴² A nagy szörnyek ketten voltak, hím és nőstény, de Isten elpusztította a nőstényt végül, majd konzerválta, hogy lakomául szolgáljon az igazaknak a túlvilágon. Mindezt azért, mert ha szaporodni kezdtek volna, ellepték volna a földet. Rási kiindulópontja, hogy a התנינם, hátáninim, víziszörnyek szó noha többes szám, hiányzik egy jod betű belőle. E hiányra utal, és ezen alapszik Rási értelmezése. A víziszörnyek mibenlétére nincs magyarázatunk, nem tudható, milyen lényekről szól a Tóra. Mivel a teremtéstörténet a legendás korok homályába visz bennünket, így ezek lehetnek olyan állatok, melyek emlékezetét a kollektív emlékezet megőrizte ugyan, de a Biblia korára kihaltak.

A Haamek davar⁴³ szerint a vers további részében említett vízi élőlények és madarak „neme szerint” arról tudósít bennünket, hogy a vízből előjöttek a későbbi szárazföldi állatok, de a teremtés ettől függetlenül folytatódott. Példaként megemlíti a csirkét, amely több alfajra is rendszerezhető, de ezek az alfajok mind azonos jellemzőkkel bírnak, s egy fajnak számítanak. Figyelemre méltó, noha nyilvánvalóan semmi kapcsolat nem fedezhető fel, az evolúcióelmélet folyamatának újjólago beilleszkedése a zsidó vallásos kommentárirodalomba.

Ideje megszólítani a történet főszereplőjét, az embert. Az ember teremtéstörténete sok polémiára, értelmezésre adott okot. Az alábbiakban igyekszünk logikus láncot építeni a sokrétű kommentárokból.

⁴¹ 1Móz 1,21.

⁴² bBava Batra 74b.

⁴³ Naftali Cvi Jehuda Berlin (1816–1893) Tórákomentár-gyűjteménye, העמק דבר, melyet a volozsinyi jesivában, talmudiskolában elhangzott előadásai alapján állítottak össze.

ויאמר אלקים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו

És szólt Isten: teremtsünk embert, képmásunkra és hasonlatosságunkra...⁴⁴

A legtöbb vitát kiváltó mondatrész a teremtéstörténetben. Sok kérdést vet fel, s így sokféle válasz is létezik. A legfontosabb kérdés, hogy miért használ Isten többes számot? A Midrás Ágádá⁴⁵ szerint Isten megtanácskozta angyalaival, miként minden döntését, amelyet az emberrel kapcsolatban hozott. Mély erkölcsi tanítás rejlik e magyarázatban. Bármilyen nagy is az ember, bármilyen tálentummal áldotta meg őt az Ég, kérje ki mások véleményét, mielőtt valami nagy feladatba kezd.

Ibn Ezra⁴⁶ nyelvtani alapokon, melyeket itt nincs módunk bővebben kifejteni, úgy véli, Isten csupán királyi többest használt:

כי מלת נעשה שם תואר מבנין נפעל

A náásze szócska nifál igemódban áll.

Hasonló, mintegy „királyi” többest egyébként a mai napig használunk, mikor magunk vagyunk, és belekezdünk egy feladat elvégzésébe, többes számban biztatjuk önmagunkat. Ebből látszik, hogy az évezredek során milyen keveset is változott az egyes ember gondolkodásmódja.

Rási kiegészíti az ágádát, hogy Isten azért tanácskozott az angyalaival, mert az ember hasonlatossá vált hozzájuk, és ne legyenek féltékenyek rá. Újabb példája az emberi természet régi voltának. Rási visszavetíti a földi, humán viszonyokat a múlt égi lényekre, mintegy antropomorfizálja őket.

Bechor Sor⁴⁷ három szavával új dimenziót nyit kommentárjában: „נתקן אדם”, azaz tegyük tökéletessé az embert. Bechor Sor szavaiból kiolvasható, hogy az ember teremtése és emberré válása között egyre tökéletesedett. A szerző arra utal, hogy az ember élete során egyre fejlődik, léte mindig magasabb fizikai és lelki szférákba jut. Képes felismerni önnön hibáit, és hajlandó kijavítani azokat. Bechor Sor szavainak van egy másik, csak a modern archeológia eredményeinek felhasználásával érthető dimenziója. Talán nem túl merész és megengedhető e helyütt a képzettársítás, ha felhívjuk a figyelmet az egyes elő- és ősemberek közötti fejlődési szakaszra. Értelemzésünknek a Tóra szövege nem mond ellent, s nem követünk el blaszfémiát sem. Az első ember teremtésekor nem közli a szöveg, hogy több ember nem teremtett, de mivel az ádami leszármazottak játszanak főszerepet a történetben, így a többire már nem veszteget szót az Írás. Ha blaszfemizálnánk, úgy a fentebb említett bölcsek és egzegéták mind blaszfémiát követtek volna el.

Rámbán másként közelíti meg a kérdést: az eddigiekben – írja – Isten a semmiből teremtett, pusztán a szavával hozott létre mindent. Az ember teremtésekor azonban Ő és a föld (melyből az ember vétetett) mintegy közösen hozták létre az embert.

⁴⁴ 1Móz 1,26.

⁴⁵ Névtelen szerzőktől származó midrásgyűjtemény, Solomon Buber kiadásában, 1894. 1. fejezet 26. paragrafus.

⁴⁶ Ávráhám Ibn Ezra, אברהם בן מאיר אבן עזרא, hispániai bibliatudós és egzegéta (1089–1164).

⁴⁷ Jozsef ben Jicchak Bechor Sor, יוסף בן־יצחק בכור־שור, 12. századi francia egzegéta, talmudkommentátor.

A Kli Jákár⁴⁸ e kooperációhoz hozzáfűzi: a föld adta a testet, ezért tartozik a test a lenti régióhoz, míg Isten adta a lelket, ezért tartozik a lélek a felső régiókhoz. Összefűzi a fizikai létet a spiritualitással, az ember az egyetlen teremtmény, amelynek a lelki emelkedettsége talán még fontosabb is, mint fizikai jóléte.

A Hádár Zkénim⁴⁹ még egy szempontot felsorol: a „teremtsünk” kifejezés fegyvert ad a monoizmust bírálók kezébe, mivel legalább kettős teremtő erőt feltételez, a továbbiakból: „és megteremtette Isten az embert képmására és hasonlatosságára” világosan kitűnik, hogy egyetlen Teremtőről szól az Írás. Látszik, hogy a korai középkor egzegétáinak egyik legfontosabb szempontja volt annak minél világosabb bizonyítása, hogy a judaizmus első percétől fogva egyetlen Istenben hitt.

A Báál Háturim⁵⁰ az אדם, ember szót akrosztichonként kezeli, és egy héber mondatot olvas ki belőle: “אני דמיתך מלאך” angyalhoz hasonlatossá tettek. Kedvelt játéka ez a zsidó irodalomnak: akrosztichonok képzésével adnak mély, morális tartalmat egy-egy szónak. Jelen esetben az emberi szellemet, a spiritualitást és a bennünk rejlő pozitív oldalt méltatja Jákov be Áser. A szellem az, mondja, mely bennünket isteni lehetőségekkel ruház fel: mindig magasabbra vágyás, alkotó gondolkodás, a tudás vágya és birtoklása. Újabb bizonyíték: az embert lelke, annak vágyai és értékei emelik ki a teremtett világ egyéb művei közül.

A Mesech Chochmá⁵¹ megjegyzi: az isteni képmás és hasonlatosság az ember szabad akarat. Miként Isten is maga dönt, cselekszik, úgy ezt a jogot megadta az embernek is. E jog mellé azonban egy megkerülhetetlen fogalom is társul az emberi viszonylatokban: a felelősség és annak vállalása, vállaltatása. E kettő együtt jár, egymástól szét nem választható.

Nincs genderkérdés. Az ember csakúgy, mint minden élőlény, két nemre oszlik, melyek feltelezik, kiegészítik, támogatják egymást.

ויברא אלקים את־האדם בצלמו בצלם אלקים ברא אתו זכר ונקבה ברא אתם

És megteremtette Isten az embert képmására, Isten képmására teremtette őket, férfinak és nőnek teremtve meg.⁵²

A Börésit Rábbá⁵³ idézi Rabbi Jirmija ben Elázárt: a teremtéskor azért használja e kettős kifejezést, mert az első ember androgünosz, kétnemű volt. Ugyanitt idézi Rabbi Smuél bár Náchmán véleményét is, aki szerint az első ember kétarcú teremtmény volt.

Az Ocár Midrasim⁵⁴ a kettős teremtésből a következő következtetést vonja le: Ádám teremtése után Isten rögtön teremtett egy nőt, ugyanúgy, mint Ádámot: Lilitet. Rögtön veszekedni kezdtek, mivel Ádám (azzal érvelve, hogy a fizikai együttlétkor ő van felül) előrébbvalónak hirdette magát. Lilit ezzel szemben saját igazát vallotta: mivel éppúgy jött a világra, mint Ádám, egyenrangú vele.

⁴⁸ כלי יקר, Slómó Efrájim Luntschitz (1550–1609) lengyel rabbi és egzegéta főműve.

⁴⁹ הדר זקנים, Aggádagyűjtemény a Genezishez, első kiadása 1618-ban jelent meg Velencében.

⁵⁰ בעל הטורים, Jákov ben Áser, יעקב בן אשר (1269–1343) főműve, az Árbáa Turim, a háláhá, a zsidó vallásjog szabályainak gyűjteménye után kapta e nevet.

⁵¹ מאיר שמהה הכהן, Méir Szimcha Hákohén, litván rabbi (1843–1926) főműve.

⁵² 1Móz 1,28.

⁵³ A talmud midrasaiból összeállított gyűjtemény. Az idézett hely Börésit Rábbá 8,1.

⁵⁴ Midrás (legenda) gyűjtemény, 1915-ben állította össze Juda David Eisenstein.

Mivel mindketten egyképpen porból lettek, így szükségszerűen mindketten azonos értékű lények. Mai felfogásunkban Lilit érveivel nehéz lenne vitatkoznunk. A vita úgy ért véget, hogy Lilit kimondta Isten kimondhatatlan nevét, s elrepült a széllel, magára hagyva Ádámot. Ádám panaszra ment Istenhez, mondván: a nő, akit mellém adtál, elmenekült. Isten három angyalát küldte az elmenekült és megsértett Lilit után, akik megtalálták őt a Vörös-tengerben. Isten így szólt hozzá: Ha visszatérsz, jó. Ha nem, száz démoni gyermeked fog naponta elpusztulni. Lilit úgy állt bosszút, hogy minden fiúgyermekre veszélyessé vált életük első éjjelén, s minden leányra, míg húsznaposak nem lettek.

Isten szigora nem a nőnek szól. A büntetés az engedetlen teremtményt illeti, aki nem fogad szót alkotójának. Látjuk később, a bűnbeesésnél, hogy hasonló szigorral jár el Isten az engedetlen, rebellis párral szemben, s ennek következményeit a mai napig viseli az emberiség.

Lilit a zsidó legendáriumban a női démonok prototípusává vált. A Talmud⁵⁵ szerint, ha valaki egyedül alszik egy házban, Lilit áldozatává válik. A Máhárál⁵⁶ ezt úgy magyarázza,⁵⁷ hogy aki alszik, az olyan, mint a halott, eltávozik tőle kissé az isteni képmás. Az pedig, akit nem védelmez Isten benne rejlő jelenléte, könnyen Lilit befolyása alá kerülhet. Löw értelmezése visszaül Lilit gyermekeket fenyegető veszélyességére, hiszen Isten jelenléte már az élet első pillanatától tapasztalható.

וַיִּצַר יְקוֹק אֱלֹקִים אֶת־הָאָדָם עַפְרָ מִן־הָאֲדָמָה וַיַּפֵּחַ בְּאַפּוֹ נְשַׁמַּת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה
És megalkotta az Örökkévaló Isten az embert a föld porából, az élet lelkét
lehelte az orrába, s így élő lélekké lett az ember.⁵⁸

Rási szerint a föld minden szegletéből gyűjtött port Isten, így mikor az ember meghal, a föld bármely része befogadja a testét. A „megalkotta” szó e helyen különös módon két jod betűvel áll. Azért – mondja Rási –, mert az ember két világra teremtett: erre és az eljövendő világra. Erre rímel Bechor Sor kommentárja, aki az „élet lelkét” kifejezést úgy értelmezi, hogy Isten szelleme, a magasabb szféra kis része költözött az emberbe. Vissza-visszatérő momentum a kommentárrövidítésben: a szellemi és fizikai lét kettőse mintegy vetekszik egymással, az ember lelke a magasba vágyik, de fizikai sárteste visszahúzza, röghöz köti.

A Háktáv veháKábálá⁵⁹ így ír: a por lágy anyag, míg a föld sziklás, köves, kemény. Következtetés: az ember lágy részei lettek a porból, s a váz, a kemény csont a földből.

A Talmud ezzel szemben sokkal racionálisabban magyaráz:⁶⁰ a két jod a két teremtett személy, Ádám és Éva.

A Midrás⁶¹ csodálatos parabolát mesél el: Isten egyszerre könyörületes és ítélkező. Hogy férhet össze e kettő? Volt egy király, kinek volt egy szép üvegedénye. Így okoskodott: ha forró vizet töltök bele, elpattan, ha jéghideget, akkor is. Mit tett hát? Összevegyítette a kettőt, s így töltötte meg az üveget, amely ép maradt. Isten e két tulajdonságát beleplántálta az emberbe, s akárcsak Ő maga, az ember is birtokosává vált e két tulajdonságnak. Ezért a két jod betű.

⁵⁵ bSábát 151b.

⁵⁶ Rabbi Juda Löw ben Becálél, יהודה ליווא בן בצלאל, prágai legendás rabbi (1512–1609).

⁵⁷ Chidusé Ágádót LeMáhárál, Sábát 151b.

⁵⁸ 1Móz 2,7.

⁵⁹ הכתב והקבלה, Jáákov Cvi Mecklenburg német rabbi (1785–1865) főműve.

⁶⁰ bÉruvin 18a.

⁶¹ Börésit Rábbá 12,1.

Egy másik talmudi helyen⁶² Rabban Gámliél⁶³ e verssel magyarázza el egy aposztatának, hogy az „megalkotta az Örökkévaló Isten” szókapcsolat bizonyítja, hogy az Örökkévaló és az Isten ugyanannak az Istennek a két megnevezése.

Ibn Ezra úgy magyarázza, hogy miért az orrába fújt, mert ott távozik a szív által felmelegített levegő, s ott szív be az ember másikat.

Szforró hozzáteszi, hogy a befújt élet tette az embert alkalmassá arra, hogy birtokolja az isteni képmást. E képmás a szabad akarat, a jó és rossz birtoklásának és megcselekvésének képessége, melyet a bűnbeeséskor mintegy „aktivizál” az első emberpár.

ויפל יקוק אלקים תרדמה על-האדם ויישן; ויקח אחת מצלעותיו ויסגר בשר תחתנה
És mély álmodt bocsátott Isten az emberre, s az elaludt. Ekkor kivett egyet a bordái közül, s húst zárt a helyére.⁶⁴

Kimchi⁶⁵ orvosi szemmel is nézi a textust: azért altatta el Isten az embert, hogy ne fájjon a műtét. Tanítást is felfedez azonban e versben: Noha Isten megtehetette volna, hogy fájdalommentesen végzi el a műveletet, azért cselekedett így, hogy példát mutasson: nem tesz csodát ott, ahol csoda nélkül is elvégezheti a művét.

Ábrábánel⁶⁶ gyakorlatiasabban szemléli az Írást: Ádám azért nem lehetett tanúja Éva teremtésének, hogy amikor felébred, örömmel találja meg társát.

Álsich⁶⁷ idézi a korábban említett midrást, és kifejti: a kétarcú és kettős természetű ember lett két különálló individuumra választva Isten által, mikor kivette Ádám bordáját.

ויבן יקוק אלקים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה ויבאה אל האדם
És építette az Örökkévaló Isten a bordát, melyet kivett az emberből, asszony-nyá, és odavitte az emberhez.⁶⁸

A Ros⁶⁹ szép magyarázatot fűz az „építette” szóhoz. Kommentárja az azonos alakú, eltérő jelentésű szavakon alapul. A *ויבן* épített szó jelenthet megértést is. E szerint Isten –mindentudása révén – már a teremtéskor ismerte a női logikát, s mintegy megelőlegezve a nő ideális természetét, olyan testrészből teremtette, amely semmiféle rossz tulajdonságnak, cselekedetnek nem részese. Minden egyéb testrész ugyanis valamiféle negatívumnak is forrása lehet: a száj a rágalomé, a szem az irigységé, a szív a haragé, a kéz a más tulajdonának elvételéé stb.

⁶² bSzanhedrin 39a.

⁶³ רבן גמליאל, a Talmud egyik emblemikus alakja, a Szanhedrin elnöke, törvényalkotó.

⁶⁴ 1Móz 2,21.

⁶⁵ רד"ק, Dávid Kimchi (1160–1235), francia egzegéta és hebraista.

⁶⁶ Don Jicchák Ábrábánel, אברבנאל, יצחק בן יהודה (1437–1508), egzegéta, filozófus, Portugália, majd Kasztília pénzügyminisztere, a spanyol kiűzetés után Nápoly királyának tanácsadója.

⁶⁷ Mose Álsich, משה אלשיך (1507–1593), örök egzegéta.

⁶⁸ 1Móz 2,22.

⁶⁹ Rabbi Áser ben Jechiél (1250–1327), toszafista, háláhista, egzegéta.

Chizkúni úgy véli, amikor Isten odavitte a nőt a férfihoz, a férfi először azt hitte, hogy ugyanúgy teremtett, mint más élőlények. Csak mikor észrevette, hogy hiányzik egy bordája, akkor ismerte fel: „Hús a húsból.”⁷⁰

Az ember megteremtésével, az első emberpár életre hívásával lezárult a Teremtés nagy aktusa.

Összegezve a fentiek: a zsidó teremtéstörténet minden eleme jól körüljárható, világos és logikus rendszert képez. A későbbi elméletek, különösképpen a ma már axiómának tekintett evolúcióelmélet sem mond ellent a Tóra szövegének. Megvilágítva az ember teremtésének történetét, a kommentárirodalom fényében kiváglik, hogy elődeinknek sok olyan eseményről volt tudomásuk, amelyet ma a fantázia birodalmába tartozónak gondolunk. Lehet, hogy e legendák (több civilizáció, Lilit stb.) valóban csak legendák, de a zsidó egzegézis bizonyítja, hogy a világ más nemzetjeinek szellemi folyamatait, irodalmi és tudományos eredményeit a maguk korában elismeri a zsidó tudomány, és magáévá is teszi, néhol hebraizálva ugyan. Az egzegézis időtlenné teszi a történetet, amikor saját korának tudását és felfogását építi be a következő nemzedékeknek átadandó információkba.

⁷⁰ 1Móz 2,23.